

І. З. Держко

Національний медичний університет імені Данила Галицького,
доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри філософії та економіки

О. П. Швед

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри педагогіки і соціального управління

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

© Держко І. З., Швед О. П., 2016

Розглянута проблема становлення людського Я в певних історико-філософських та філософсько-правових аспектах. Проведений аналіз формування самосвідомості особи через призму конституювання нашої суб'єктності шляхом освоєння культурно-духовного спадку попередніх епох. Показані роль та місце новаційних принципів у структуруванні психічної реальності людини. Зроблена спроба довести нероздільність та взаємозумовленість процесів відтворювальної репродуктивної інтелектуальної діяльності та творчої продуктивної. Зазначена співвідповідність формування правової самосвідомості та пізнавальних здатностей свідомості в цілому.

Ключові слова: особа, людське Я, правова самосвідомість, легізм, юридізм, верховенство права, відповідальність.

І. З. Держко, О. П. Швед

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

Рассмотрена проблема становления человеческого Я в определенных историко-философских и философско-правовых аспектах. Проведен анализ формирования самосознания личности через призму конституирования нашей субъектности путем освоения культурно-духовного наследия предыдущих эпох. Показаны роль и место новационных принципов в структурировании психической реальности человека. Сделана попытка доказать нераздельность и взаимообусловленность процессов воспроизведенной репродуктивной интеллектуальной деятельности и творческой продуктивной. Указаны соотношения формирования правового самосознания и познавательных способностей сознания в целом.

Ключевые слова: особь, человеческое Я, правовое самосознание, легизм, юридизм, верховенство права, ответственность.

I. Z. Derzhko, O. P. Shved

HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF LEGAL CONSCIOUSNESS FORMATION

This paper deals with the problem of the human I becoming in particular historical-philosophical and philosophical-juridical aspects. Person's consciousness formation is analyzed through the prism of constituting our subjectivity by means of learning cultural and spiritual heritage of previous epochs. The role and the place of innovative principles is shown in

structuring psychical reality of a human being. The attempt is made to prove indivisibility and mutual dependency of principles of reproductive intellectual and productive creative activities. Correlation between formation of legal consciousness and overall cognitive capacities of consciousness is indicated.

Key words: person, human I, legal consciousness, legalism, juridicism, superiority of law, responsibility.

Постановка проблеми. Філософське осмислення сутності людського Я докорінно відрізняється від природничо-наукових трактувань та пояснень предметів та явищ матеріального світу. У теоретичному природознавстві, яке використовує методіку сучасної математики, аналіз будь-якого об'єкта розпочинається з творення його моделі. Модель узагальнює найтипівіші, найхарактерологічніші ознаки, параметри, та відкидає варіабельно-випадкове, яке не є суттєвим, має характер другорядності та не впливає на змістовну сутність пізнаваного.

Аналіз дослідження проблеми. Тема формування самосвідомості та правової свідомості зокрема була актуальною на кожному етапі розвитку людства. Мартін Лютер [2], Руссо, Локк, Юм, Монтег'є, Беккарія, Гегель [1], Кант, Фіхте [9], Карл Поппер, Валерій Малахов [3], Влад Нерсесянц [4],[5], Еріх Соловйов [6], [7] присвятили цій темі свої найбільш ґрунтовні праці.

Мета статті. Вияснення функціональної залежності між пізнавальною здатністю нашої свідомості та формуванням правової самосвідомості є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Творення ідеальних моделей у класичному та некласичному природознавстві досягає такого рівня абстрагування, що, здавалось би, в ньому втрачена жива тканина емпіричної дійсності. Поняття числа в математиці, матеріальна точка в механіці, ідеальний газ в термодинаміці, здавалось би, дуже далекі від чуттєво-конкретизованої діяльності. А такі ідеально-абстрактні конструкції, як флогістон у фізиці та ефір у класичній електродинаміці, загалом, не мають об'єктивних матеріальних відповідників. Вони є суто умоглядними, проте, дають можливість пізнавати та строго, в математичних формулах, описувати, формалізувати й кваліфікувати матеріальний світ.

Парфразуючи Карла Поппера, який аналізував методологію науки, можна сказати, що ефективність наукового процесу визначається якістю фіктивних моделей, залучених до пізнавальних гіпотез та теорій.

У світі живої природи модельний принцип застосовується з таким же результативним успіхом. Клітина, тканина, орган, організм, екологічний біо- геоекоз та біосфера загалом використовує принцип гомеостатизу – збереження сталості показників внутрішнього середовища як системоорганізуюче начало. Цей принцип робить не тільки схожими, а й тотожними за своєю сутністю такі живі об'єкти, як маленька самодостатня клітина – бактерія, так і великомасштабний об'єкт – біосфера, наповнена тими ж клітинами у різні ступені їхнього об'єднання в складні, ієрархічно самодостатні цілості, серед котрих і така найдосконаліша система – людина.

Та під час наукового аналізу сутності нашого Я виникають певні методологічні труднощі. Специфіка людини як об'єкта пізнання полягає в тому, що при абстрагуванні, типологізації, узагальненні, відкиданні, здавалось би, несуттєвих ознак, втрачається найхарактерологічніша й, водночас, найсокровенніша якість людської особи – її індивідуальність. Власне, в індивідуальності, неповторності, нетиповості, самобутності, закладено те, що робить усіх людей, незалежно від расово-етнічної приналежності (біологічно-антропологічна складова), та духовно-інтелектуальних переконань та світобачення – ідеально-семантична складова, представниками єдиної родової сутності – людини загалом.

Отож, як би ми не прагнули сформулювати поняття “людини” загалом, як узагальнююче, нам нікуди подіти її найсуттєвішу ознаку – суб'єктивність.

Суб'єктивностей, не тільки тотожних, а навіть схожих, не буває у всьому різноманітті людських популяцій. Навіть однойцеві близнюки, будучи емпірично подібними у своїх психосоматичних проявах, за глибшого аналізу різняться між собою як дві рівновеликі самодостатні особи. Їм дано унікальну здатність при схожості емоційно-психічних реакцій, інтелектуальних здатностей, по-різному реагувати на проблемні ситуації й самостійно приймати відповідні вольові рішення, що робить їх суб'єктом власної життєдіяльності та власного самоутвердження у світі духу та природи.

Постає питання, як поєднати, здавалось би, таку стихію персоналізованих одиниць – людських осіб, з єдиним усезагальним поняттям – “людина”?

Поряд із зазначеною невгамовною одиничністю нашої особи є ще одна суттєва системорганізуюча якість – субсистентність. Субсистентність дає змогу людині, живучи, зреалізовуючи себе, виростаючи в соціумі, зберігати персональну зацікавленість та персональну самозначимість, не будучи егоїстом і загалом, асоціальною істотою. Наш внутрішній світ, наші думки, наші переконання, наші життєві програми, завжди спрямовані на реалізацію нашого Я. Та, попри все, така власна, приватизовуюча зовнішній світ, діяльність людини, та задоволення особистих інтересів, не вступає у протиріччя з суспільним цілим, а, навпаки, докладає до скарбниці людства нові відкриття, нові здобутки. Тільки людині дано нарощувати власний інтелектуальний та духовний потенціал, нарощуючи водночас та розвиваючи в різних напрямках науку, культуру, соціальні й державні програми як власної малої спільноти, в якій вона проживає, так і людства загалом.

Виникають питання, що є тим потужним фактором, який не дає егоїзму до максимуму індивідуалізованої особи, сутність котрої є в неспинній самоактуалізації, зважати на інтереси, проблеми настільки ж індивідуалізованих, собі подібних представників роду людського? Причому, не тільки зважати та враховувати, а й поважати, шанувати, докладаючи максимуму зусиль на творення благодатної атмосфери іншій людині, іншому Я, її праву, її можливості зреалізовувати власну індивідуальну суб'єктивність?

Загалом, ця зазначена якість нашого Я, без сумніву, є соціальною за походженням та духовною за змістом. Стаючи непохитною внутрішньою реальністю нашої свідомості, може спрямувати весь обсяг діяльності окремої особи на захист інтересів та прав іншої людини та спільноти загалом з відвертим самообмеженням моїх, власних, індивідуальних інтересів. У процесі такого самообмеження мого Его, моє Я може бути настільки ж індивідуально-неповторним, як і в його самореалізації.

Такий баланс інтересів моєї особи та інших, мені подібних, вимагає такої ж творчої неповторності, як і моє самоутвердження. В окремих випадках, відповідно до власних переконань, людина може розвивати власне Я, захищаючи права інших, йдучи без страху та сумнівів на страждання та упослідження, не зважаючи на відверті репресії.

Історія людства знає багато прикладів жертвовного служіння свідомо обраному ідеалу, захисту прав інших людей як глибокої внутрішньої потреби. Але і в пересічному житті середньостатистичної особи триває гостра боротьба – полагодження інтересів двох програм – програми утвердження, конститування власного Я з використанням усього арсеналу соціальних засобів діючих суспільних інститутів, та програми розвитку цих же соціальних інститутів (вони не існують в якомусь міфічному просторі поза людською спільнотою, а зреалізуються через дії окремих особистостей, значною мірою обмежуючи їхні глибинні уподобання та прагнення).

Класичний психоаналіз (від Блеєра, Фрейда та Юнга) до сучасного некласичного (Лакан, Хорні, Фромм, Кляйн), описав такі колізії боротьби мотивацій, які спричиняють гострі конфліктні стани і можуть обернутися важкими психічними недугами.

Настільки ж актуальними є проблемні взаємини між різними суспільними групами та державами, які прагнуть зреалізувати власну експансію, незважаючи на міждержавні правові домовленості та зобов'язання, що обертається спалахом імперських зазіхань та відвертої агресії (відносини Україна-Росія).

У глибинних структурах нашого Я принцип самообмеження є найвагомим фактором конститування нашої особи. Табу та тотем архаїчних народів – це перші символічні ідеальні

структури, які постійно нагадували людині про її родову суспільну сутність та обмежували персональний егоїзм усіх, незалежно від племінної ієрархії та індивідуальної сили.

У цю епоху в перших морально-етичних нормах закладаються й елементи звичаєвого доправового регулювання життєдіяльності малих спільнот. Ще дуже далеко до змістовного розділення моральних та правових регулятивів, але має місце формування виключно людської якості – обов'язку (певної системи зобов'язань, яку повинні свідомо освоїти люди, недотримання якої викликає як громадський осуд, так і покарання, які ще структурно не розділені).

Із загальної маси суспільного цілого представник біологічного виду “людина розумна” (кроманйонець) із інстинктивної біологічної особини, перетворюється в духовну соціальну істоту (особу), шляхом спалаху першого феномену психічної самосвідомості – обов'язку перед суспільним цілим. Не зовнішній примус, не страх, хоча й вони мають місце, не інстинктивна детермінація, а внутрішній вибір, власна психічна самодетермінація, змушують діяти або не діяти так чи інакше.

З часом причинно-наслідкові детермінації зовнішнього середовища та біологічних тілесних інстинктів потісняються самодетермінацією ідеальних спонукань та переконань. Людина починає виходити за межі жорстких природно-біологічних, фізично-об'єктних закономірностей, у сферу суб'єкт-суб'єктних залежностей, зумовлених вільним вибором усвідомлення зобов'язань та самообмежень.

Архаїчні примітивні суспільства характеризуються відсутністю приватних прав, бо приватне життя зведене до мінімуму. Людина розмита, розлита своєю свідомістю в колективно-групових уявленнях та представленнях. Їй ще дуже складно виділити, зафіксувати власне індивідуально-приватне буття. Її індивідуальні прагнення, бажання, як і персональний образ світу, майже не відрізняється від загальноприйнятих принципів та констатацій. У побуті, в праці, в суспільно-громадських ініціативах люди епохи “каменю та кісті” майже не відрізняються один від одного, будучи неподільно зрощеними з колективно-суспільним світобаченням.

Проте таке зрощення особистого та суспільного на світанку людської історії не є тотальним злиттям, розчиненням. Суб'єктивна індивідуальна складова людської особи зароджується у сфері залежностей одиничного Я від загальних соціальних канонів та принципів. Такі обов'язки мають примусовий характер, єдиний, спільний для всіх. За порушення колективно визначених норм та магічно освячених табу карається не група людей, а одна особа.

Суспільство з моменту свого становлення як соціально-духовної спільноти формується на одній, чи не найважливішій, системоформувальній ознаці – покарання має виключно персоналіфікований характер і власне, через сферу кримінально-пенітенціарних дій щодо порушника, утверджується його невід'ємна базова ознака людини – одиничність її особи. Людина, котра ще не виокремила себе у сфері власності, розподілу праці, чітко формалізованих рольових функцій, структурує своє внутрішнє Его як суб'єкт суспільної уваги та соціальної значимості через індивідуально спрямовану форму звинувачення та спосіб загальновизнаного покарання.

Остракізм (вигнання людини за межі поселення племені) є найдавнішим феноменом визнання людини суб'єктом обов'язків як неподільно одиничної та не зведеної до інших осіб. Вигнаний, викинутий за межі роду, перебуває в стані замкнутої самотності поза суспільно чинними законами і в такий спосіб усвідомлює їхню імперативну щодо себе самого дію.

Суспільство – це завжди колектив. Колективістське начало прагне підпорядкувати індивідуальне. Але, якими б не були ще “незрілими” люди, вони завжди є одиничними в плані відповідальності, підсудності та покарання. Зародження суспільства всіх форм та видів розпочиналося з визнання дієздатності, осудності людського Я.

Виокремлення та автономізація нашої самосвідомості з широкого поля свідомого утвердження людини в світі здійснюється через формування принципів суб'єктної відповідальності за можливо вчинені дії. Вчинена дія, її результати, стають об'єктом суспільної оцінки. У такий спосіб первісна людина презентує власну неповторність на суспільний огляд та трактування. Людина утверджує себе як істота, яка самостійно приймає вольові рішення та чинить і діє на власний ризик та розсуд.

Цікавим та важливим моментом такої відповідальної персоналізації нашого Я є формування об'єктивної та суб'єктивної дієздатності. Принцип об'єктивної дієздатності набуває широкомасштабної реалізації в архаїчну епоху. Людину могли звинуватити за сам факт нанесення шкоди тварині-тотему, навіть якщо вона нанесена випадково, не вмотивовано, з причини помилки, не уважності, недогляду, недбалості. Вважається, що однією із суттєвих ознак формування первісних цивілізацій, є утвердження правила визнання дієздатності та осудності згідно з мотивацією.

Причиною становлення нового етапу в тлумаченні мотивації та дієздатності є виникнення монотеїстичних релігійних уявлень. Фізично обмежена та, здебільшого, соціально упосліджена людська особа, набуває особливого статусу відмежування від всіх інших членів суспільства (Я, котре наодинці постає перед Богом). Бог набуває статусу верховного судді й виносить єдино справедливий вирок індивідуальним вчинкам, мотивам та помислам. Глибоке емоційне сприйняття та пережиття власної недосконалості та гріховності стимулює процеси становлення демаркаційних психологічних кордонів, які відмежовують та, водночас, актуалізують свідомість окремої людини щодо свідомості інших людей. Посилена рефлексія, щораз більші роздуми стосовно себе, актуалізують самосвідомість. Така духовно-психологічна індивідуалізація на рівні думок, почуттів та вольових актів, набагато випереджує соціально-економічну, політичну та рольову персоналізацію.

Суспільні зобов'язання перетворюються в індивідуально-усвідомлювані обов'язки, які ще глибше й яскравіше посилюють психічні феномени самосвідомості. Постійні сумніви, констатація власної недосконалості, здатності не тільки помилятися, а й грішити, спонукають людину вимагати від суспільства свого роду певних свобод (що з часом стануть правовими). Власне, вони і мали би забезпечити виконання та слідування законам, заповідям, котрі суспільство вимагає виконувати.

Людина опиняється в ще одній, раніше не знаній ситуації – нормативному конфлікті. З одного боку, світська влада дає одні настанови та заборони, з другого – церква, релігійні культи, можуть давати дещо інакші в своїх вченнях та теологічних закликах. Згодом, це спричинить кінцеве відділення світської влади від духовно-церковної, ще глибше посилить процеси внутрішніх роздумів та започаткує формування власної світоглядної позиції.

У переддень Реформації інститут церковної влади не завжди дотримувався основних канонів Святого письма. Пошук істинного, правильного тлумачення християнської доктрини набрав масштабного протестантського руху. Це посилює рефлексію індивідуальної свідомості щодо персонально-індивідуального тлумачення добра та зла через праведну, щоденну трудову діяльність та самостійне читання Святого Письма, перекладеного на національні мови без коментаторів-посередників.

Такі духовні трансформації в самоусвідомленні прав та обов'язків, індивідуальне тлумачення сакральних цінностей та вимоги жити за законами Христової науки, знову ж таки призводять до соціально-економічних перемін. З часом, в епоху буржуазних революцій законодавчо, на рівні конституцій, забезпечиться правова можливість зреалізувати в суспільному бутті те, що раніше існувало тільки на рівні думки у внутрішніх духовних пошуках окремої людини і не мало зовнішньої соціальної підтримки.

Людина як суб'єкт обов'язку історично завершує першу фазу своєї індивідуалізації. Щоб стати самодостатньою особою, здатною до автономної цілепокладаючої та цілереалізуючої діяльності, вона зобов'язана освоїти весь ресурс знань та навиків, напрацьованих попередніми поколіннями у сфері всеосяжного масштабу культури – виробничої діяльності, науки, мистецтва, моральних настанов та правових зобов'язань. Це кінець епохи Середньовіччя та початок епохи Відродження.

Епоха Відродження розширює об'єм моральної, інтелектуальної та соціально-практичної самореалізації людини. Формат зобов'язань та виконань напрацьованої людством духовної продукції стає недостатнім. Людина не задовольняється бути індивідуальною та неповторною виключно у варіабельному ряді незначних відхилень від суспільством заданого зразка. Активність самосвідомості щоразу глибше змушує перевіряти на достовірність та практичну ефективність те, що рекомендує суспільство до обов'язкового виконання. Настає епоха фронтального перегляду

віками усталених цінностей, норм, канонів як у сфері духовного буття, політики, так і у сфері технологічно-виробничої діяльності. Виникають раніше не знані феномени актуалізації людського Я, яке поступово стає соціально масштабнішим за наявний соціум.

Ренесансна індивідуальність набуває мужності та відваги приймати рішення щодо суспільної значимості імперативних зобов'язань, які можуть бути виразником інтересів обмежених соціальних груп та кланів, замасковані під загальнолюдські.

Яскрава плеяда гуманістів епохи Ренесансу, таланти яких зреалізовувалися чи не у всіх видах актуальної діяльності – від мистецтва, інженерії й до політики включно, викликає подив і нині. Леон-Баттіста Альберті, Мікеланджело, Марсель Фічіно, Пікоделла Мірандола зуміли протиставити зовні нав'язаним авторитетам незламний потенціал власних естетичних смаків, науково обґрунтованих переконань та незалежний від зовнішнього диктату поклик власного сумління.

Романське Відродження – це спалах науки, мистецтва та нові технологічні впровадження у сфері виробництва.

У германському Відродженні актуальним стає перегляд канонів та догматів католицької Церкви, різка критика клерикального інституту за замкнутість та відхід від канонів Святого Письма. Протестантський рух в особі Мартіна Лютера привертає увагу до цієї ж якості нашого Я, яка здатна самостійно розв'язувати нормативні конфлікти та приймати рішення на користь змістовного духу Біблії, а не букви трактувань тогочасною церквою, яка деградує до торгівлі індульгенціями.

Людина відважується оцінювати діяльність соціально-державних та церковних інститутів. Вона переповнюється енергією й внутрішньою потребою діяти так, а не інакше відповідно до внутрішніх переконань, які починають випереджувати імперативні вимоги світської та духовної влади. Фраза Лютера “на тому стою, і не можу інакше” [2, с. 187] стає символічним гаслом, що окрилює діяльність філософів, учених, митців та політиків. Людина відчула в собі здатність самостійно здійснювати нормотворчу діяльність у всіх своїх покликаннях, переглядати віками непорушні канони та трактувати їх статус як динамічні константи, а не статично-непорушні, довічно законсервовані.

Нове конституювання людини, її сутності, в котрій консервативне репродуктивно відтворююче начало конкурує та потісняється продуктивно творчим, новаційним началом, переносить центр прийняття найважливіших рішень в саму людську особу, у поле її самосвідомості. Людина публічно, в наукових дослідженнях трактується як самодостатня реальність, що діє з власних самопобуджень, а не тільки під тиском зовнішніх факторів, королівської влади та правлячої церкви зокрема.

Такі глобальні переми у тлумаченні людського Я знаходять відображення і в трактуванні правових норм. Легістське тлумачення права як засобу безпеки та порядку є похідне від держави, “його принципом є владна сила, забезпечена владним примусом” [8, с. 305]. Легістська концепція роз'яснює зміст права як право сили, яке генерується органами державного управління.

Інший напрям правових тлумачень – юридизм – опирається на ідею свободи та рівності, що мають забезпечити справедливість, яка є об'єктивно природним, вродженим, невід'ємним параметром нашого Я. Згідно з цими уявленнями, людина добровільно підпорядковує себе закону, бо він є виразником сили права. Важливим моментом є самоусвідомлення такої необхідності обмежити себе вільним вибором, а не з причини страху, примусу, зовнішнього тиску та потуранням егоїстичним асоціальним інтересам.

Легізм та юридизм взаємодоповнюють один одного. Без державного закону й владного примусу право як таке, не зреалізується. Не буде воно чинним і тоді, коли закон не врегульований ідеєю справедливості. Тоді закон поглинається приватною стихією наказів та розпоряджень і вироджується у формальний юридизм.

Справедливість як основа права може втратити свою морально-спонукальну силу в часи моральної деградації суспільства. Правова система втрачає свою дієздатність.

Історії відомі періоди найвідвертіших падінь морально-правового характеру – розпад Римської імперії, криза абсолютиських монархій в Європі в переддень буржуазних демократичних революцій та поява в ХХ столітті тоталітарних режимів – комуно-більшовицького та нацистського.

Нерозрізненість статусу закону та статусу права призводить до формування такого ганебного та антигуманного явища як антиправова законотворчість. Власне, вона й характеризувала щойно зазначені епохи. Але в той час найяскравіше проявили онтологічну сутність людського Я ті особистості, як відважилися розпочати власну нормотворчість, основу якої склали критика безвідповідальних антиправових закономірностей та формування нових підходів у трактуванні закону як вираження вродженого права людини жити вільно, гідно, відповідно до власного вибору.

Філософська концепція стоїцизму, неоплатоніків та начала правової науки в кодексах римського права, теологічні пошуки середньовічних схоластів, апофеоз ідеї антропоцентризму епохи Відродження спонукали активні правотворчі дослідження Нового часу та Просвітництва. Руссо, Локк, Юм, Монтеск'є, Беккарія відкрили нові горизонти в тлумаченні сутності права, нові взаємозалежності легізму та юридізму на основі поглибленого трактування сутності людського Я.

Особливо цікавим предметом дослідження дотепер залишаються правові концепції представників німецької класичної філософії – Кант, Фіхте, Гегель – звернули увагу на специфіку морального та правового регулювання. Використовуючи досвід Великої французької революції та наполеонівських воєн, вони зуміли під новим кутом інтелектуального бачення трактувати моральну відповідальність та правову дієздатність людини в кризових ситуаціях. Зокрема, Фіхте, стурбований неефективністю діяльності нової революційної влади, яка повторювала помилки та зловживання попередньої, абсолютиської, поставив запитання “під який примусовий закон може бути поставлена вища державна влада, щоб для неї не було можливим бути причиною чого-небудь іншого, як права?” [9, с. 146]. Він же стверджує, що “повинно бути фізично неможливо, щоб влада мала інакшу волю, окрім волі права” [9, с. 147].

Аналізуючи основи природного права, Фіхте доходить висновку про принципову схожість освоєння правової реальності окремою людиною з формуванням пізнавальних гностичних функцій у дитячому віці на основі діяльного осягнення світу, а не пасивної фіксації. “Око є не мертво відображувальне дзеркало, як поверхня спокійної води. Це – могутній орган, що самостійно оббігає, обриває, відображає контури в просторі... що більше духовної самодіяльності, тим одухотворенішим є око” [9, с. 78].

Гегель у “Філософії права” наголошує, що “правові закони – це закони, що йдуть від людей... закони природи – абсолютні. При вивченні права діє дух критичного погляду, і сама різниця законів змушує звернути увагу на їхню неабсолютність” [1, с. 57] (на відміну від законів природи).

Висновки. Людина як суб'єкт обов'язку може існувати тільки тоді, коли зуміє стати і суб'єктом творчості, новацій. Це дає їй змогу не механічно, трафаретно переймати весь соціально-культурний продукт, нагромаджений людством, з правовими нормами, зокрема. Вона стає здатною в соціально-застійних ситуаціях переглядати існуючу нормативну базу на її дієздатність.

Людина бере на себе місію творити науково-технічні революції та революції соціально-політичні.

Людина залишає за собою здатність зберігати напрацьоване попередніми поколіннями, повертатись до забутого та надавати нового звучання тим відкриттям попередніх епох, які, здавалось би, давно списані в архів.

Репродуктивне та продуктивне, стабілізуюче та ініціативне, консервативне та новаційне, зовнішньо детерміноване та внутрішньо обумовлене – є тими базовими канонами існування людської психіки, опорними точками самосвідомості, які сформували духовну реальність, загальнолюдську та окремі національні культури, систему правового самоусвідомлення власної суб'єктної активності та гідного законодавчого забезпечення суспільного буття різних соціально-економічних та соціально-етнічних спільнот за умови системозв'язувального принципу верховенства права.

Людина зуміла стати самодостатньою, самореалізованою, невідповідною та відповідальною особистістю тоді, коли визнала верховенство права у своїх суспільно-політичних ініціативах, фізичні константи та природничі закономірності у науково-практичній та виробничій справі, канони та максимуми у естетично-моральних орієнтаціях. Ці визнання йшли паралельно, поси-

люючи один одного, деколи не співпадали за роками й формами, але за змістом взаємоініціювали один одного.

Моя законослухняність, як рольової соціальної істоти, відповідає моїй нормативній самообмежуваності, як творчої істоти, що зреалізує себе у сфері раціонально-логічної, естетично-художньої та морально-практичної діяльності.

1. Гегель Г.В. Ф. *Философия права*. Пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц // Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с. – (Филос. Наследие). ISBN 5-244-00384-4. 2. Лютер Мартин. *Время молчания прошло: Избранные произведения 1520 – 1526 гг.* // Мартин Лютер. – Харьков: ОКО, 1994. – 352 с. ISBN 5-7098-0013-9. 3. Малахов В. П. *Основы философии права: учеб. пособ.* / Валерий Малахов. – М.: Академический Проект: Культура, 2005. – 240 с. ISBN 5-8291-0546-2. 4. Нерсесянц В.С. *Философия права. Учебник для вузов* // Владик Нерсесянц. – М.: Издательская группа ИНФРА*М – НОРМА, 1997. – 652 с. ISBN 5-89123-098-4. 5. Нерсесянц В. С. *Философия права Гегеля*. // Владик Нерсесянц. – М.: Юрист, 1998. – 352 с. ISBN 5-7975-0107-4. 6. Соловьёв Э. Ю. *Категорический императив нравственности и права*. // Эрих Соловьёв. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 416 с. ISBN 5-89826-244-X. 7. Соловьёв Э. Ю. *Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры)* // Эрих Соловьёв. – М.: Политиздат, 1991. – 432 с. ISBN 5-250-01289-2. 8. *Философия эпохи ранних буржуазных революций*. / Ред. Т.И.Ойзерман. – М., Наука, 1983. – 584 с. 9. *Фихте Иоганн Готтлиб. Основа естественного права согласно принципам наукоучения: Пер. с нем. А. К. Судаков.* // Иоганн Готтлиб Фихте. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2014. – 392 с. – (История философии в памятниках). ISBN 978-5-88373-401-3.

REFERENCES

1. Gegel' G.V.F. *Filosofiya prava*. [Philosophy of Law]. Moscow: Mysl' Publ, 1990. 524 p. (Filos. Nasledie). 2. Lyuter Martin. *Vremya molchaniya proshlo: Izbranne proizvedeniya 1520 – 1526 gg.* [Time of silence passed: Selected Works 1520 – 1526]. Kharkov: OKO Publ, 1994. 352 p. Malakhov V. P. *Osnovy filosofii prava: Uchebnoe posobie*. [Fundamentals of the philosophy of law]. Moscow, Akademicheskii Proekt: Kul'tura Publ, 2005. 240 p. 4. Nersesyants V.S. *Filosofiya prava. Uchebnik dlya vuzov*. [Philosophy of Law]. Moscow: Izdatel'skaya gruppa INFRA*M – NORMA Publ, 1997. 652 p. 5. Nersesyants V. S. *Filosofiya prava Gegelya*. [Hegel's philosophy of law]. Moscow: Yurist" Publ, 1998. 352 p. 6. Solov'ev E.Yu. *Kategoricheskii imperativ npravstvennosti i prava*. [The categorical imperative of morality and law]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ, 2005. 416 p. 7. Solov'ev E.Yu. *Proshloe tolkuet nas: (Ocherki po istorii filosofii i kul'tury)*. [Past interprets us (on the history of philosophy and culture Essays)]. Moscow: Politizdat Publ, 1991. 432 p. 8. *Filosofiya epokhi rannikh burzhuaznykh revolyutsiy*. Red. T.I.Oyzerman. [The philosophy of the early bourgeois revolutions]. Moscow, Nauka Publ, 1983. 584 p. 9. *Fikhte Iogann Gottlib. Osнова estestvennogo prava soglasno printsipam naukoucheniya: Per. s nem. A.K.Sudakov*. [The basis of natural law according to the principles of the science of knowledge]. Moscow: “Kanon+” ROOI “Reabilitatsiya” Publ, 2014. 392 p. (Istoriya filosofii v pamyatnikakh).